

življenje nič več kot melodrama, se mi ni treba truditi, da bi ga spremenil v tragedijo ali v božansko komedijo. Edina resnica je potemtakem trenutek, v katerem se neham istovetiti s svojo preteklostjo in prihodnostjo, s svojo življenjsko situacijo, s svojimi predstavami o sebi. Trenutek, ko več ne čutim želje, da bi o tem, kar čutim, razpravljaj, filozofiral, pisal; trenutek, ko je čutenje povsem dovolj. Če je takšen trenutek resnica, potem resnica ni nobena dodatna informacija, nikakršno novo znanje, ampak je le trenutek pobliska, trenutek, ko v naključno razmetanih sestavinah svojega življenja zagledaš vzorec. Resnica je trenutek odkritja, da je ta vzorec že tam in ga ni treba šele ustvarjati.

Takšen je bil moj trenutek resnice. Odkril sem, da mi ni treba potovati v Timbuktu. Da mi ni bilo treba priti v Afriko. Da pa sem vseeno prišel. Da pa mi zdaj tudi domov ni treba iti, ampak lahko grem naprej, ne da bi moral nadaljevanje poti čemurkoli podrediti. Mar to pomeni, da sem dosegel popolno osvobojenje, se znebil dvomov, skrbi, bojazni? Še zdaleč ne. Dosegel sem le (začasno) sposobnost, da z dvomi živim v premirju, da razumem, kaj so in jim onemogočim, da bi mi usmerjali življenje. Odgovornost je moja: če nadaljujem pot po Afriki, če se vrnem domov, če si kupim kamelo in postanem nomad, če se obesim, če se zakopljem v pesek, če postanem mornar ali psiholog ali psihopat, odgovornost je moja. Vseeno je torej, za kaj se odločim, saj bo moja odločitev v vsakem primeru pravilna. Odgovoren bom zanj. In če se moja pričakovanja o Afriki niso izpolnila, je tudi to moje delo. S tem, ko sem sprevidel, da se niso izpolnila, so se v resnici izpolnila, saj je bilo prav to, kar sem bil prišel iskat: streznitev. Afrika me je odrinila od tega, kar sem bil mislil, da sem; odrinila me je od telesa, duha, čustev, problemov, nazorov od »zgodbe mojega življenja«; odrinila me je tako daleč, da sem si lahko vse te stvari ogledal od zunaj. In videl sem, da je to, kar sem bil mislil, da sem, samo vrsta konceptov, ki so me stražili pred vdori izkušenj.

Današnje branje Mosta na Drini

1.

Ponovno sem prebral *Most na Drini*. Si napravil beležke, načrt za interpretacijo. Preden sem dal svojemu razumevanju končno obliko, sem si ogledal *Zbornik del o Ivu Andriću*, ki je bil izšel nedavno, pravzaprav brane in nebrane referate s simpozija leta 1976, na katerem sem tudi sam sodeloval. Ugotovil sem, da vsebujeta, meni še neznan, Djadjicev tekst in Pirjevčev tekst približno tisto, kar sem hotel

Taras
Kermauner

reči sam, prvi kot analiza mita, drugi po filozofski poti. Ponavljati je brez pomena, male retuše in neznatni dodatki me ne zanimajo. Izvoliti sem si moral drugo pot.

Skoz Djadjicevo in Pirjevčevo branje sem začel brati lastno branje.

Če menimo, da je izvirni tekst zmerom odvisen od posameznega branja in da ga to konstituira, je prav, da si poleg predmeta ogledamo tudi subjekt branja; seveda v neposredni zvezi s predmetom. Nenadoma sem se namreč vprašal: je bilo moje branje sploh resnično? Ni bilo zgolj mogoče, zgolj teoretično? In: se da danes pisati, kot je Andrić? Če se ne da, kako je mogoče, da se da na ta način njegovo kroniko sprejemati? Kakšna je narava tega sprejemanja?

2.

Ne bere stroj, prazna shema. Bere živ, konkreten človek, Slovenec, intelektualec, srednjih let, leta 1980. Z izkušnjo zadnjih desetletij. Človek, ki se trudi, da bi bil na višini — v jedru — dobe. Berem jaz, Taras Kermauner, Skozme ena doba bere drugo.

Prvi, temeljni pomislek:

Most spaja razpoko. Poč se je zarezala med ljudi, med Vzhod in Zahod, med dva bregova, med rojstvo in oblast, med imanenco in transcendenco. V prepadu divja kaos, reka, pošast; most je kozmos, ki premaga nered.

Kronika se začne s kaosom in z njim konča. Nekaj stoletij vmes je smiselni red; čeprav z nihaji. Čez čas bo most popravljen; ali pa bo nekje sezidan nov most. Vztrajnost kozmosa je neskončna. S časom zaceli vse rane, nenehoma zadajane in prejemane. *Most na Drini* je proza, ki bravca fascinantno prepričuje, da je premoščanje zla večno, neuničljivo; da se spleča vztrajati; da ljudje vztrajajo.

Prva štiri poglavja proze so roman, pravi Pirjevec; naslednjih dvajset je onkraj romana, v odprtem prostoru-prostranstvu. Djadić bi dodal: so v mitskem, seveda s prvimi štirimi vred. Sprašujem se: se ni Andrić odrekel romanu, ker ni, kot moderen pisatelj, mogel več ponavljati konca metafizične romaneskne strukture sveta? Ker se je ta struktura že tako razkrojila, da ni bil več resničen niti junakov začetek, njegova pobuda: spremeniti imanentni svet v skladu z idejo? Ta začetek je kronikalno opisan na koncu romana, v portretu bojevnikov *Mlade Bosne*. Kljub občudovanju do junakov je avtorjevo razmerje do njih skeptično. Ve za njihov konec: ne le za smrt, ampak predvsem za njihovo prilagoditev grdi imanenci.

Če ta — vzhodnjaška? stoična? agnostična? — nevera v milenaristično zmago prevlada, roman razpade. Ostaneta dve možnosti: Joyceova in Andrićeva, ironični samorazkroj subjekta-junaka, prehod v pisavo, vsemočnost jezika, parodično oponašanje mita na eni in obnova mita na drugi strani. *Simulatio in re-creatio, renevatio*.

Evropa, navzlic Mannovemu *Jožefu*, Laxnessu, Hamsunu, Pasolinijevim in Bergmanovim filmskim poskusom, Artaudu, Eliotu, itd., te možnosti ni imela. Morala se je vračati daleč nazaj, v irealno preteklost, vsaj do srednjega veka, ali h kmetstvu, kar je isto. Ne v svoje začetke, ampak v ne-sebe. Med današnjo zahodno družbo, ki je svet produkcije blaga in znakov, in gravesovskim grštvom je prepad. Mostovi reinitizacije in reritualizacije ga niso speli; ne v brezinteresni umetnosti, ne v nacionalističnih fašizmih, ki so spajali na silo. Veličastnim poskusom vsa čast; danes je minila tudi vera vanje. Je ostal le Beckett?

Andrić je pripadnik sveta, ki se je vsaj do leta 1914, ko se zgodba *Mosta* konča, verjetneje pa vse do let 1941 — 1945, v katerih je bil *Most* napisan in ko je Jugoslavijo zajela mogočna moderna organizacijska sila

komunistične partije, njene revolucije, živel še na mitsko srednjeveški način. Ko je opisoval svojo mladost, Bosno okrog preloma stoletja, mu ni bilo treba vračati se k problematičnim in zaželenim virom; ostajal je v realiteti. Njegov način vzhodnjaškega pripovedovanja ni izmišljen, ni sposojen. Kot vrhunski intelektuallec — tudi med rodnim ozračjem in evropsko vzgojo teče prelom — pa je, odrasel, doživel, spoznal konec tistega evropskega sveta, ki leži vmes, med mitom in modernizmom, med *Don Kihotom* in *Uliksesom*. Značilnost dežel v razvoju: kot da je to obdobje — obdobje romana — preskočil. V skrajni ogroženosti okupacije se je mogel pristno vrniti v mladost, ki je še živila tudi okrog njega.

Kaže, da je bil v zadnjih štiridesetih letih mitski srednji vek v Jugoslaviji zrađiran. Vendar nismo prešli le v obdobje prvobitne akumulacije kapitala, prve industrializacije, spremljajočih jo razrednih razlik in napetosti. Obenem preživljamo že najmodernejšo svetovno fazo: proizvodnje prepušča štafetno palico označevanju. Pomembnejša od proizvodnje je mehka totalitarnost hipermoderne države, ki se iz zunanje nasilne moči interiorizira v kapilare skupnosti in posameznikove duše. Kolikor je vmesna zgodnja meščanska faza še navzoča, zahteva obnovo kritičnega realizma, moralno politično platformo, meščanske demokratske svoboščine; zahteva polni individualni in kolektivni subjekt, s tem roman. Recimo tej poziciji praksisovstvo. Je za to fazo najznačilnejši romaneskni opus Dobrice Ćosića, z njegovo obnovo individualnega svobodnega subjekta in njegovega dopolnila, roda, naroda, nacije? (To fazo, njen individualni pol, je Andrić opisal v *Gospodični*.)

Nevarnost te usmeritve je, da se ob spoznanju objektivne, univerzalne, zgodovinske, svetovne nemoči posameznega subjekta vrača v obnovo srednjeveških mitskih oblik, vendar na silo, ideološko podaljšanje v današnjost. Druga različica je doživljanje narodnoosvobodilnega boja kot sinteze mitskega, narurnega in individualno svobodnega; vendar pa sama literatura ne kaže te sinteze, ampak njen razpad z onesmislenjem zgodovinskega procesa: na eno stran pade osamljena natura, na drugo osamosvojena nadosebna država, na tretjo zavrženi posameznik, ki se ni pripravljen prilagoditi hipermodernim trendom; ki se kažejo kot usrednjeslojevanje, potrošniška mentaliteta, amoralizacija ipd. Verjetno pomeni vrh te smeri Isakovičeva kratka proza *Tren 1*.

Oba, Ćosić in Isaković, izhajata iz doživetja enobeja. Kadar se vračata k narodu in mitski rodovni ureditvi, sta v realiteti: v lastni mladosti. Zato je njuna proza pristna. Doživetje enobejevske skupnosti in kritične pozicije po nji ju varuje pred andrićevskim skepticizmom: na dnu njune literature je več vere v veliko začetno Evropo, ki pa se je pozneje deformirala, kot pri Andriću; zato je bila temu pot do moralne kritičnosti romana zaprta.

Mlajšim, celo po vojni rojenim, pa manjka obojno izkustvo: mitsko in enobejevsko. Obenem pa ne gledajo družbenega razvoja z vidika prehajanja srednjega veka v meščansko vseljudsko — iluzijsko — svobodo. Hipermodernizem vsesplošne urbanizacije in kodiranja se jim je vnesel v telo, v temeljno percepcijo. Mit jemljejo kot predmet, z njim manipulirajo; se pravi: ironizirajo ga. Enako ravnaajo s svobodnim individualnim in kolektivnim subjektom. Svet postaja predmet literature. Ni več resničnosti, le še estetska igra. Videz. — Med najuspelejše proze te smeri sodi Savičev *Stric našega mesteca*.

Opisal sem današnji položaj. Kako kdo bere navedene tekste, je odvisno, kot kaže, od njegove pripadnosti generaciji. Za partizane je Savić prelahkoten; za ironike Čosić prepatetičen. Je pa sploh še kdo, ki bi lahko bral *Most na Drini* na pristen način? Ni vsesplošno občudovanje tega Andričevega teksta prej izraz nostalgije nad pristno preteklostjo, ki je bila še pravkar tod naokrog, njeno slovo še odzveneva, a ostro vemo, da je za zmerom mimo?

Moj odgovor na prvi, temeljni pomislek: kaže, da branje *Mosta na Drini* ne more biti več pristno. Andrić sicer že literarizira mit, vendar je med mitom — resničnostjo — in literaturo — videzom — most iz kamna. Skoz literaturo proseva sveto, ne le svečano; smrt, ne le poročilo o nji; umor, ne le komentar umora. *Most* je literarizirana kozmogonija. *Most* v *Mostu* drži skupaj kozmos.

Brž ko pa odpade zmožnost bralcev, da doživljajo mit kot kozmos, kot sveto, kot zavezujoče, kot resnico, izgine integrativnost mita. Ne trdim, da razpade kozmos v kaos. V kaosu ni mogoče trajno živeti. In kaos takoj terjaja kozmos. Pravim le, da je model hipermoderne kodirane družbe stanje, v katerem se kaos in kozmos mešata: kaozmos. Ni integrativnega kohezivnega svetega mostu, vendar ni niti podivjane fašistične rečne pošasti, groze prepada, muk pekla. Trdna zemlja in voda sta se spremešali v nekaj napol trdnega. Ne morem niti reči, da gre za radikalno simulacijo: da zgolj neresnično oponaša izgubljeno. Musilov *Mož brez posebnosti*. Brochova *Vergilova smrt*, Faulknerjeve *Divje palme*, Beckettov *Molloy* in druga vrsta sorodnih del niso aleksandrinske idile, porojene iz čiste neresničnosti. Niso beg in laž. So negotova resnica našega časa.

Bojim se, da beremo *Most na Drini* predvsem kot pravljico o nekdanjih nenavzočih — časih, ki na fiktiven način te čase prenaša v našo dušo. Brž ko pa ga beremo tako, funkcionira tekst na način uspešnice, nove hipermoderne pravljice. Iz te potrebe poplava tako imenovanih zgodovinskih romanov.

Edino pristno — napol resnično — branje bi bilo tisto, ki bi se zavedalo neprisotnosti *Mosta*, njegove nedosegljivosti, hkrati pa bi mu bila očita tudi lastna neskončna potreba po vrnitvi mita, po renovaciji kozmosa in presenten spomin na ta kozmos v duši prek kulture, prek literature in drugih posrednikov. Plediram torej za avtorefleksivno in žalostno branje Andričeve kronike.

3.

Zadnje čase smo začeli precej govoriti o kulturnem spominu. Tehno-kratska ideologija hipermodernizma se odreka zvezam — mostu — s preteklostjo, pač tudi zato, ker ve za nespojljivost dveh časov; ker hoče odkriti, razviti nove kulturne modele in se pustiti vplivati od starih. Tej breztačnosti se začenja upirati druga smer kasnega meščanskega sveta. Ta se boji, da se bosta človek zgolj kot člen in družba zgolj kot sistem izgubila v praznem, v nič. V pomankanju novega kozmosa pa si hodi sposojat elemente starega. Zavest, odkod smo, kakšna je naša zgodovina, to je linija nastajanja, se ljudem tega nazora kaže predvsem kot zavest o pomenu preteklosti; bodisi prvotno meščanske bodisi paleolitske.

Vprašanje je, če je ta poskus resničen; če se ta zavest ne zreducira na alibi.

V *Mostu na Drini* je spomin živ. Spomin veže danes z včeraj — ker se dogodki ponavljajo po mitski matrici; ker so spovračanje enakega. Spomin sam je živa mitska sila: spomin na prednike, ki nas utemeljujejo (Radisav itn.), na izvirni dogodek, ki ga obnavljamo v ritualu (žrtve) itn. Spomin je nerazrušljivi most.

Brž ko prestopimo v kaozmični svet, ki ima drugačno strukturo spomina — (to je zdaj znanstveni spomin, ki raziskuje predmet, popolna laicizacija, racio namesto žrtve), spomin ni več most. Je le še agresija imperialnega uma, podrejanje vsega kot podatka kombinatorni ustvarjalnosti racia — kar vse Andrić zavestno nakazuje v zadnjem delu kronike, kot avstrijsko miselnost. Tak kulturni spomin lahko le rekonstruira strukture mitskega — kot je odlično storil Djadić in bi mogel poskušati tudi jaz; lahko zganja le arheologijo, ne more pa kozmosa oživeti. Dedijer in Matvejević v svojih referatih sijajno opozarjata na elemente v Andriću, ki so še danes živi — od nenacionalističnega jugoslovanstva do fakticite konvertitstva, mimikrije itn., sestavljajo pa del naše današnje taktike preživetja in iz njih kot posameznih fragmentov ne moremo niti sestaviti, kaj šele obuditi kozmosa.

Genocid ima v hipermoderni Evropi povsem drugačno naravo kot v polpretekli. Ne pravim, da padci v staro niso mogoči; ko ne pomaga mehko, pomaga trdo nasilje. Vendar je ubijanje — morjenje — danes izrazito drugačno: z anonimnim dušenjem sploh ne moremo obnavljati kozmogonijskega akta, rituala nastanka človeške družbe (svete žrtve). Žrtev ni več vidna. Ne doživljamo je več kot žrtve; tudi sama se nima za žrtev. Sploh je še žrtev? Je ta pojem še ustrezen? — A na njem počiva celotni *Most* in vse do meščanske družbe. Brez svete žrtve kozmos ni mogoč.

Je torej treba obnoviti žrtve? To je fašistični odgovor. Je treba razkriti, da takšne žrtve tudi danes so, čeprav niso vidne? Kaj pa če jih dejansko ni, in je treba tiste, ki trpijo, se ponesrečijo itn. imenovati drugače? Most in z njim mesto — polis, občestvo — lahko nastane le na storjeni in vzdani žrtvi. V mitskem svetu vsak posameznik z ritualom obnavlja gradnjo mostu — kozmosa; obstoj in padec kozmosa je odvisen od njegovih magičnih in religioznih gest (dejanj). V kodantni družbi ta pogoj odpade. Svet ni odvisen ne od boga ne od vernosti ljudi, ampak od produkcije in označevanja; posameznik je zanemarljiv — kot delovno silo ga nadomešča stroj, kot nosilca geste funkcija, ki je elektronsko reproduktibilna.

Prav tako je z drugim pojmom, ki ga uporablja Dedijer, z uporom. Razen pri rdečih brigadah, ki skušajo vrniti odrešilnost svetega umora, upora ni; zdi se nemogoč, neresničen. Komu se boš upiral v demokratični družbi? Sebi? Torej avtodestrukcija kot edina mogoča resnica? Zato skušajo tradicionalisti razložiti hipermoderno družbo na klasičen način kot spor med izkoriščevalskim in zatiranim razredom; v takšnem horizontu je upor seveda ne le mogoč, ampak nujen. — Pa vendar se ljudje nekako upirajo. A kako? Morda potrebujemo nove pojme, nove oznake za novo realiteto odpora.

Dedijer ima prav. *Most* počiva tudi na uporih; brez prvega upora — Radisavovega — sploh ni mogoč; brez tega bi bil le fizično sredstvo ne pa sveta pot.

Svojo nelagodnost rešujemo na dva načina: z izenačevanjem lastne drugačnosti s tradicionalnimi družbami tretjega sveta (naša lastna ideološka vietnamizacija, cheguevarizacija itn.) in s poudarjanjem kulturnega spo-

mina kot folklorizacije. Zdi se, da je to naša najhujša nevarnost. Gledati mitsko — sveto, — kot potrošno blago srednjemu sloju. Ne videti za svetim krvavega, žrtve, umora kot bistvene človekove usode; v svetem gledati le okrasne predmete, ki se jih da kupiti in razobesiti po stanovanju. Sveto kot dekoracija, kot ambient. Narodne noše, starinske ure, skrinje; narodno blago. Kulturni spomin kot spomin na kulturo.

Ne postaja tudi Andričev *Most na Drini* nemalokrat takšen spomin: zbrana dela jugoslovanskega nobelovca na polici, brana ali nebrana, vseeno? Mitski svet takšne uporabe knjig ne pozna. Knjiga je sveta: če ne sveti spis pa vsaj spis o svetem (v srednjeveški samostanski in mestni kulturi). Šele moderni — snobistični mudeis v *Mostu* — zmorejo uporabljati knjige kot sleherni drugi predmet: kot simulatio in alibi. Andrić — nihče izmed nas — nima te moči, da bi takšno uporabo preprečil. Danes skoraj nič več ni odvisno od osebe.

4.

Veličina opisanih tristoletih let v *Mostu* je tudi v nečem, kar se nam zdi danes zelo znano: v koeksistenci med ljudmi. Ne le med sistemi, verami, državami; tudi med posamezniki. Kakšna je sorodnost in razlika med svetom *Mostu* in današnjim?

Spet zadeneemo na isto razliko. Koeksistenca je mogoča, dokler je kozmos (most). Razumljivo je, da pride do nesoglasij, tudi do pobojev — žrtev je ves čas nujna. Vendar pa je žrtev ena ali redka. V zlomu srednjeveške družbe, ki ga karakterizira rojstvo ideologij in nacionalizmov, pa se spremeni posameznik v zgoljborca, v del enote; ta je zdaj bistvena, posameznik jo le s svojo vero in požrtvovalnostjo napaja. Nacionalizem ne dopušča več koeksistence; drugi je zlo, treba ga je ubiti. Tudi vera se ideologizira in nacionalizira v bojevito cerkev. Za Andrića sovpadanje med koncem kozmosa in začetkom nacionalizmov ni le naključno; naravo nacionalizma pozna iz avtopsije.

Hipermoderni svet ukinja nacionalizme in ekskluzivne ideologizme. Ideologija tehnokratizma je folklorni kulturni spomin. Produkcija in kodiranje potrebujeta čimveč recipientov; razlike med njimi so funkcionalne, ne hierarhične. Nekdanje hierarhije so temeljile na odgovornosti, na stiku z ritualnimi položaji; današnje so prosto zamenljive. Koeksistenca ljudi-členov je pogoj za obstoj hipermodernega sistema. Vsakršne ekskluzivistične strasti vnašajo v enakost tehnike zmedo, zastoje. Vprašati pa se je treba, če je današnja koeksistenca enaka nekdanji?

Mitsko koeksistenco določa enak odnos vsakega posameznika do mitske strukture; torej do božjega, svetega, vse pokrivajočega. V kaozmosu, kjer božje manjka, je vsepokrivačoče označevalna produkcija. Tu pa človek ni določen za žrtev, za dušo, za zidavca svete stavbe, za izpolnjevalca božjega načrta, ki je v ljubezni ali harmoniji. Med dvema členoma ljubezen ne more biti; harmonija je navidezna. Dejansko gre za ko-funkcioniranje. Ljubezen je ideologija funkcioniranja.

Razvija se strpnost. Vendar je ta strpnost v osnovi brezbržnost — pomanjkanje osebnega odnosa do sočloveka in do sebe. Čas *Mosta* pozna silovito muslimansko in silovito krščansko vero, globoko nestrinjanje med

njima — a vendar njuno koeksistenco (čeprav ne enakopravnost). Ni potem-takem nevarnost branja te Andrićeve kronike ravno v tem, da nam rabi za alibi: da simuliramo, kot da ljubeče koeksistiramo?

5.

Podobno bi se lahko spraševal, v tem ko opazujem lastno branje, kako je danes mogoče razumeti Andrićevo globoko simboličnost (mostu), ko pa vem, da pomeni danes simboličnost izraz za določen tip matematične logike, torej za skrajno abstrahiranje vsega živega, medtem ko mitsko simbolično ni mogoče brez svetega?

Vprašanje vrat na most. Je danes sploh še potrebna — resnična — iniciacija? Ni današnja oblika iniciacije stop v znanost, v védenje ali priučitev na delovno mesto? Kako torej razumeti dogajanje na vratih mostu, ki je za *Most* bistveno?

Moja hermenevtična vprašanja bi bila lahko številna. Kako dojeti središče mostu, srednji steber, sofo itn., ki pomeni središče sveta, ko pa je kaozmos drugače strukturiran: nima centra, v elektronskem svetu je periferija enako pomembna, svet je fragmentariziran. Poznamo le simulaker središča.

Za nas ne doji nobena reč; dojenje nam je biološka — strokovna — funkcija. Andrića ne moremo sprejeti, če ne čutimo, kako na vseh svetih mestih sveta transcendentno doji nas, uboge in velike dojenje.

Mučenja sploh ne razumemo več, ker vemo, da ni funkcionalno. Zato nas še posebej fascinira. A kot kaj? Sedukcija — zapeljevanje — prekriva produkcijo. Pirjavec lepo opozarja na primarno človekovo izročeno sočloveku: na predanost telesa, na porajanje smrtnosti in življenja. Vendar je telo v demokratični družbi zaščiteno, vsak sadizem strogo prepovedan, tudi v zaporih. Te družbe preprosto preprečujejo, da bi prišlo do sparagmosa. Telo jim ni dar, ampak predmet. Sočlovek kot predmet ima meje; sme se ga mučiti le psihično (znanstveno); to pa ne vodi v sopripadanje dveh teles (kot si želi Lyotard). Ni vrnjenega daru (Baudrillard). Dve telesi se le igrata, eksperimentirata; ritual se je spremenil v etiketo. Tudi poskus pobarbarjenja ne pomaga, saj zločin(sko) mučenje ne vodi do obnove kozmosa; je le privatni nesmisel. Niti do bataillevskega ekcesa ni poti. Vsak presežek moči je takoj kodiran v ekonomiji znakov. Prvobitno je neobnovljivo.

Svojevrstno epopejo, kot je *Most na Drini*, je mogoče pisati — videti — le od daleč; ker je središče, tudi moje, daleč, v najtežjem, v najbolj zrelem. Danes se sploh ni mogoče oddaljiti od ničesar, kot se ni mogoče ničemur neposredno približati. Srednja razdalja preprečuje epopejo in lirsko pesem. *Most* nam je lahko le simulaker za naš iluzijski občutek, da smo hkrati v središču in na robu veselja.

Moralna vztrajnost ljudi v *Mostu* je čudežna, a je resnična in mogoča, ker je božja. Tudi mi smo vztrajni; a kot fizikalna njutonovska vztrajnost (kot delovna sila) in kot hipermoderna želja. Želja in sveti kamen se izključujeta. Želja je izraz nihilizma: biti, kar nisem, imeti, kar nimam; slikati svet, ki ga ni. Andrić pa upodablja svet, ki je.

Večnost in stanovitost mostu bi bila, prevedena v današnji jezik, večnost in nespremenljivost produkcije in označevanja; ker pa je bistvo označevalne produkcije večna sprememba, dobimo namesto mostu prakso kompjuterja: menjavo zarezac ali točk. Ni več zareze, brazde, preloma; ni več

moči, da bi jih premoščala. Zdaj je le še mirijade — neskončno, neomejeno število — zarezac, luknjic. Večni smo, ker nas ta praksa odslikava.

Andrić: minevanje, pozaba, obnovitev. Naš model: spominjanje in vskladiščenje tega spomina v trezorje uma. Nič ne sme biti pozabljeno, zato tudi nič obnovljeno. Ni smrti — smrt je najbolj prepovedana stvar v kaozmosu; zato tudi ne življenja. Le preživljanje in umiranje, zamiranje. Umetno poživljanje, v slabo neskončnost.

A kako naj beremo *Most na Drini*, če smo izgubili spoj s smrtjo? (Smrt je zmerom le nasilna: umor).

Kako doseči andrićevsko ravnotežje med življenjem in smrtjo, to ravnotežje, ki je morda osnovni mirni ton kritike? Kako ga doseči, ko pa smo izgubili življenje in smrt; ko vzdržujemo le ravnotežje med interesi, dogovori, pogodbami, sistemi, jeziki?

— Andrić pravi: največji greh je: dotakniti se mosta. A kaj delamo ves čas s svojimi interpretacijami, analizami? Razkosavamo ga, krušimo, fragmentariziramo, lomimo. Beremo, da je most angel(ski). Kaj nastopi, ko se dotaknemo angela? Se mar angel učloveči? Ali pa ga le potegnemo v naše blato in naredimo iz njega narodno blago?

Končujem branje svojega branja Andrićeve kronike *Most na Drini*. Rezultat ni spodbuden.